

O perspectivă weberiană asupra proceselor de transformare din Estul Europei

(Abstract)

The complex character of the transformation processes from Central and Eastern Europe received different political solutions like the promotion of free initiative and individualism or a much more important role of the state imposed by the task of a better management of social problems. The complexity of the transformations is explained by the dual character of the transition from the authoritarian state to a democratic one and from the state-owned economy to a market economy.

Some authors are using the method of scenarios to give an answer to the common problems encountered by the countries from this area, but the its epistemological value is quite limited.

The understanding of the new social context benefited also from the weberian paradigm of power, specific relation between the rulers and ruled, charismatic legitimation of the power in societies in change and social action typology.

The assessment of the evolution of power in the communist period is using the routinization of charisma to demonstrate the delegitimation process of the communist ideal and the preparation for the transition to democracy.

Analiza proceselor economice, sociale și politice din țările central- și est-europene după 1989 reprezintă o provocare pentru cercetătorii din domeniul științelor sociale. Tranziția ca proces atât economic și tehnic, dar și unul socio-politic, implicațiile profunde asupra structurii grupale a societății și mobilității sociale, profesionale și geografice, a calității vieții în general, relația acestui proces de schimbare socială cu structura puterii și a dinamicii acesteia reprezintă probleme comune mai multor țări din această parte a Europei, tratate însă prin soluții politice diferite. Ele pleacă de la promovarea liberei inițiative și a indi-

vidualismului până la afirmarea necesității exercitării unui control politic evident, fapt motivat prin concepții ce se bazează pe teza potrivit căreia în perioada de tranziție la economia de piață rolul statului trebuie să fie mai mare astfel încât acesta să poată face față unor disfuncții ce pot complica dificilul proces al tranziției.

Mulți cercetători și-au fixat drept obiectiv examinarea cauzelor care au făcut ca transformările economice și politice din țările post-socialiste să fie însoțite de deteriorarea standardelor de viață. Adesea, acest obiectiv a fost corelat cu analiza anumitor abstracole –

mentale, culturale, economice, politice – care au condus la o implementare plină de dificultăți a proceselor legate de tranziție, a cărui complexitate ține, printre altele, de caracterul dual al transformărilor, de la regimuri politice autoritare sau dictatoriale la democrație și de la o economie centralizată la una de piață.

Din această perspectivă se pot înțelege opiniile unor autori ca Jan Dellenbrant și Staffan Marklund ce consideră că numai o politică de tranziție care să pună un accent mai mare pe protecția socială poate preveni revenirea sistemelor politice autoritare, având în același timp posibilitatea de a evita apariția unor conflicte sociale sau de natură etnică.¹

Pe aceeași linie, Deacon examinează greutățile pe care le întâmpină funcționarea democrației și a societății civile din perspectiva acțiunii politice de promovare a conceptului de dreptate socială.²

Evoluția posibilă a reformelor în Europa centrală și de est a fost studiată și prin metode comparative cu acele procese cu un conținut similar din zona

Americii latine. În acest context, premisa de la care se pornește este aceea potrivit căreia grupurile de țări comparate s-au angajat într-un proces de democratizare concomitent cu încercarea de a-și dezvolta sistemele economice. Complexitatea evoluției se evidențiază, odată în plus, prin aceea că mediul politic și economic în care se desfășoară asemenea procese este plin de tensiuni, fapt ce impune luarea în considerație a obligativității elaborării unor politici sociale capabile de a descuraja potențialul destabilizator al unor actori politici cu grad mare de radicalitate a revendicărilor politice.

Adam Przeworski reține ca sens major al orientării acțiunii politice a țărilor din Europa centrală și de est încercarea de apropiere de țările Uniunii Europene, ceea ce echivalează cu stabilirea unor strategii de protecție socială care să permită unui larg segment al populației să trăiască peste limita nivelului de sărăcie.³ Acest element, alături de un nivel scăzut al șomajului și inflației ar permite obținerea sprijinului politic al diverselor grupuri sociale pentru desfășurarea graduală a reformelor.

Metoda scenariilor nu lipsește din diversele tentative de studiere a evoluției acestor țări. În acest sens, Dellenbrant încearcă să evalueze direcțiile de dezvoltare din acest spațiu prin intermediul a două scenarii opuse cu o valoare epistemologică destul de redusă și care reprezintă mai degrabă construcții de genul „dacă... atunci...”. Asemenea modalități de predicție a posibilelor schimbări sunt destul de frecvente în socio-

¹ S. Marklund, "Social Policy and Poverty in post-totalitarian Europe", în *Scandinavian Journal of Social Welfare*, Munksgaard, Copenhaga, 1993 și J.A. Dellenbrand cu "Democracy and Poverty. The Implementation of social reforms in the countries of central and Eastern Europe", în *Scandinavian Journal of Social Welfare*, Munksgaard, Copenhaga, 1993. Analiza pragmatică a acestor autori ia în considerare politicile sociale în Europa centrală și de est, actorii socio-politici ai reformei, mișcările sociale, rolul societății civile, activismul politic, pluralismul politic, consecințele sociale ale proceselor de reformă, barierele ce stau în fața reformei identificate de Dellenbraand în cultura politică autocratică, ortodoxie și naționalism. Aș dori să subliniez că nu subscriu manierei în care sunt prezentate ortodoxia și naționalismul.

² D. Deacon, "East-European Welfare: Past, Present and Future in comparative context", în *The New Eastern Europe: Social policy, Past, Present and Future*, Sage, London, 1992.

³ Adam Przeworski, *Democracy and the market: political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

logia și politologia contemporană. Scenariul pozitiv pornește de la premisa că dezvoltarea democrației și a economiei de piață vor continua să se afirme ceea ce conduce la ideea că și sistemul politic va deveni din ce în ce mai stabil fiind în măsură să gestioneze o creștere economică cu efect favorizant asupra apropierii de țările membre ale Uniunii Europene. În scenariul negativ apare autoritarismul politic și anarhia economică, stoparea reformelor economice și politice, precum și un climat ce favorizează manifestarea conflictelor sociale. În aceste modele de analiză se include și problematica legitimității ca fundament al funcționării unei puteri cu caracter democratic. Din perspectiva acestei problematice, principiul legitimității nu trebuie privit numai într-un cadru formal ca legitimare a puterii ce vine de la popor, dar și într-un cadrul real ca eficiență a exercitării puterii politice. Democrația poate fi acceptată în principiu, dar în realitate se confruntă permanent cu efectele deciziilor și acțiunilor cu caracter democratic. Una din paradigmele utilizate de sociologi și politologi pentru studiul legitimității este aceea care rezultă din combinațiile cu polaritate opusă a relațiilor dintre legitimitate și eficacitatea conducerii. Așa cum notează S.M. Lipset în „Political Man”, un sistem politic eficient dar ilegitim este mult mai instabil decât regimurile care au o eficiență relativ scăzută dar o înaltă legitimitate. Pe de altă parte, „o eficiență îndelungată (în actul guvernării) poate da legitimitate unui sistem politic”.⁴ Mai tranșant, Przeworski consideră că „ceea ce contează pentru stabilitatea oricărui

regim nu este legitimitatea.... ci prezența sau absența alternativelor preferabile”⁵.

Caracterul complex al tranziției este subliniat și de Giovanni Sartori prin interpretarea acesteia ca un proces cu două momente, primul în care se produce o ieșire din dictatură și al doilea ca intrare într-o formă democratică de dezvoltare. Ieșirea reprezintă etapa cea mai simplă a acestui proces, iar intrarea se dovedește a fi cea mai complicată datorită rolului fundamental al tranziției economice.⁶

Accentul pus pe importanța factorului economic nu trebuie să pună în umbră alți factori cum ar fi cel cultural, factorul religios și chiar cel ideologic. Ei pot influența într-o manieră specifică evoluția structurilor și instituțiilor politice, funcționalitatea lor, dar și atitudinile și valorile pe care acestea se bazează sau pe care le inspiră.

Atunci când se evaluează procesele transformării în țările post-socialiste, unii sociologi fac apel la teoria modernizării instituționale potrivit căreia structurile sociale în aceste țări se află într-un impas din perspectiva posibilităților de reglare socială ceea ce nu împiedică o potențială capacitate de modernizare. Astfel, instituțiile modernizatoare așa cum apar ele în cadrul real al pluralismului politic, în cel al democrației competitive și al domniei legii și economiei de piață pun în mișcare mecanismele structurale ale unei integrări moderne sociale, mecanisme ce constau în generalizarea valorilor în planul acțiunii politice concrete, în procedee de combatere ale excluderii sociale și de adaptare graduală. În ultimii

⁵ Adam Przeworski, *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, John Hopkins University Press, 1986, pp. 51-52.

⁶ Giovanni Sartori, *Rethinking Democracy: bad polity and bad politics*, în *International Social Science Journal*, nr. 121, Basil Blackwell, UNESCO, Paris, 1991.

⁴ S. M. Lipset, *Political Man*, Doubleday, Garden City, 1960, p. 82.

ani, evenimentele din societățile post-socialiste din Europa, Asia și chiar din America centrală au condus la apariția unor termeni precum „tranziția de la socialism la capitalism”, „restaurarea sistemului multipartidist”, „construirea societății civile”. Confluența acestor schimbări ridică un număr de întrebări referitoare la trecutul și viitorul acestor țări, la dinamica acestor schimbări. Înțelegerea acestor noi date sociale impune utilizarea unor paradigme diferite, una din ele fiind oferită de Max Weber mai ales de scrierile sale referitoare la putere, la relația dintre conducători și conduși, la legitimarea harismatică a puterii în momente de schimbare socială profundă și tipologia acțiunii sociale.

Strategia globală a dezvoltării pe baze democratice a acestor societăți trebuie să răspundă și la întrebarea: de ce s-a prăbușit comunismul în Europa centrală și de est?

Lucian Pye, în cuvântarea sa de la Adunarea Asociației americane de științe politice, descrie criza globală a comunismului cu următoarele cuvinte: „aceste evenimente sunt uimitoare, dar în spatele lor se află forțe istorice ce determină crizele acute pentru toate regimurile autoritare... Conducerea dictatorială a eșuat în promisiunea sa de asigurare a eficienței intenționate în toate regiunile globului”⁷. Publicată în „American Political Science Review” nr. 84 din martie 1990, analiza lui Lucian Pye sugerează că prăbușirea dictaturilor contemporane este determinată de imperativele transformărilor macroeconomice ce au un caracter din ce în ce mai cuprinzător, imperative care solicită convergența cu modelele pluraliste ale societăților vestice. Studiul său des

invocat „Political Science and the Crisis of Authoritarianism” sugerează faptul că toate aceste crize ale regimurilor autoritare se caracterizează printr-o ciocnire între cultura vestică a modernizării și culturile politice naționale, victoria unei forțe politice fiind condiționată de specificul culturii politice.

Analizele efectuate asupra societăților totalitare cu caracter comunist au însă o vechime mult mai mare decât cele care încearcă astăzi să răspundă la întrebarea deja menționată. Înainte de 1945, temele unor cercetări referitoare la conducerea de tip comunist erau mai mult subiecte pentru ziaristică și pentru istoriografie. Doar după cel de-al doilea război mondial cercetătorii din domeniul științelor sociale au încercat să formuleze unele explicații pentru fenomene ce prezentau unele similarități în Uniunea Sovietică, în comunismul sovietic și în național-socialismul german. Apar treptat unele modele explicative furnizate de Hannah Arendt cu „The Origins of Totalitarianism” și Karl Wittfogel cu lucrarea sa „Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power”. Al treilea model se găsește la Reihardt Bendix în „Nation-building and Citizenship” care privește totalitarismul ca un rezultat al configurațiilor spirituale, culturale ce proveneau din supraviețuirea tradițiilor absolutiste germane și rusești până în epoca industrializării.

Una din cele mai influente paradigme cu ajutorul căreia să se poată analiza dinamica societăților comuniste este asigurată de scrierile lui Weber. Weber recunoaște autonomia nevoilor umane, faptul că liderii pot governa numai dacă asigură celor supuși condiții materiale sau de ordin cultural. Conceptul weberian de „Verwaltungsstab” poate fi folosit pentru înțelegerea partidului comunist și a poziției lui

⁷ Lucien Pye, "Political Science and the Crisis of Authoritarianism", în *American Political Science Review*, nr. 84, March, 1990.

dominante. În acest tip de partid staff-ul nu este o clasă conducătoare ca în cazul acelei „ruling class” britanice de la jumătatea secolului al XIX-lea, ci o clasă politică integrată atât vertical cât și orizontal. Cu alte cuvinte, acest aparat de partid are un set de interese comune ce decurg din poziția lor asemănătoare în diviziunea muncii. În același timp, spre deosebire de membrii unor clase economice cum ar fi aristocrația și burghezia, aparatul partidului comunist manifestă tendința de a se supune comenzilor șefului chiar atunci când acestea se dovedesc a fi împotriva intereselor materiale. Cercetătorii din domeniul sovietologiei și a studiilor asupra comunismului au fost atrași de aspectul salvator, harismatic al comunismului. El se baza pe promisiunea într-un univers perfect așa cum era el articulat de liderii comuniști, profeți ce priveau comunismul ca pe o mișcare ce duce spre o lume fără sărăcie și conflicte, un „paradis roșu”. Acest spirit mântuitor era prezent nu numai la nivelul retoric ci chiar în logica structurii puterii din sistemul comunist. Tocmai în numele spiritului salvator, harismatic, conducătorii comuniști s-au eliberat de constrângerile legale și morale pentru a impune un anumit tip predominant de acțiune politică în raport cu o valoare. Dacă Hannah Arendt vede comunismul ca pe fenomen irațional, Weber îl prezintă ca pe un fapt de alegere rațională a unor persoane ce percep lumea printr-o anumită prismă cognitivă. Teoria rutinizării harisimei distruge visul salvator al comunismului în plan real, încât putem constata conflictul dintre aspirațiile înalte, mântuitoare ale mișcării și nevoile cotidiene, materiale persistente ale oamenilor. În *Anti-Dühring*, Engels argumentează superioritatea revoluției proletare prin însuși modul de rezolvare

a contradicțiilor societății în raport cu societatea feudală și cu revoluția capitalistă. El scrie că „proletariatul pune mâna pe forța publică și cu ajutorul acesteia transformă mijloacele de producție sociale care scapă din mâinile burgheziei în proprietate publică. Prin acest act el eliberează mijloacele de producție de caracterul de capital pe care îl aveau până atunci și dă caracterului lor social deplină libertate de manifestare. Dezvoltarea producției face ca existența diferitelor clase sociale să devină în viitor un anacronism. În măsura în care dispare anarhia producției sociale, piere și autoritatea politică a statului. Oamenii, stăpâni în sfârșit pe propria lor viață socială, devin așadar, totodată și stăpâni naturii, proprii lor stăpâni – devin liberi. A îndeplini acest act de eliberare a omenirii – iată sarcina istorică a proletariatului modern”⁸.

Idealul preconizat aici de Engels este eliberarea lumii, iar agentul acestui proces este proletariatul, un agent colectiv de indivizi harismatici „stăpâni ai naturii”, „proprii lor stăpâni”, hotărâți să elimine clivajul conducători-conduși și, totodată, să scape determinismului economic al acestei lumi.

Reamintim aici motivele care determină rutinizarea harisimei așa cum le prezintă Weber în capitolul al treilea din „Economie și societate”:

a) interesul material și ideal al conducerii administrative, clientelei, discipolilor, oamenilor de încredere dintr-un partid;

b) caracterul de permanență a relației dintre discipoli;

c) continuarea dominației harismatice în așa fel încât propria poziție să fie stabilizată, ideal și material, pe un fundament cotidian durabil, adică resta-

⁸ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, ediția a II-a, Editura PMR, 1952, pp. 335-336.

bilirea exterioară a familiei, dar și a satisfacțiilor în locul „misiunilor” detașate de această lume, străine față de familie dar și față de viața economică. Toate aceste motive ce conduc la dispariția treptată a aderenței la idealul salvator produc și o categorie de oportuniști disprețuiți des în „comunitatea salvatoare” a comunismului pentru a înfiera trădarea valorilor pe care se fondează spiritul salvator al dominației harismatice.

Schimbarea valorilor indivizilor de la cele care îi determinau să se „abandoneze” idealului harismatic spre cele materiale care să le garanteze stabilitatea vieții de zi cu zi, produc fenomene descrise mai ales în legătură cu birocratizarea partidului ideologic harismatic sub numele de „nomenklatură”, „elita partidului” sau ca la Milovan Djilas „a new class”⁹. În timp ce discipolii și oamenii de partid acționează din altruism pentru continuarea și permanenta reactivare a comunității revoluționare, această dorință trimite în același timp la o atenție mai mare spre lucrurile materiale și nevoile membrilor acestei comunități – *Gefolgschaft*. Dacă mișcarea revoluționară pornește inițial de la promisiunea salvării, societate fără clase, repartizarea după nevoi, câțiva dintre membrii comunității pot să-și întoarcă privirea de la idealul salvator pentru a se consacra sarcinilor legate de supraviețuirea zilnică. „*Veralltaglichung des Charisma*” acționează împotriva idealului comunist. Andrew Janos consideră că din acest proces rezultă o preocupare permanentă a liderilor de partid pentru înlăturarea obstacolelor care stau între ei și imaginea perfectă pe care ei o promovează despre lumea ce trebuie construită. Autor al unor numeroase studii centrate pe comu-

nism, Andrew Janos explică în acest fel revoluția culturală a lui Mao sau persecuțiile staliniste. Pe termen lung, conflictul dintre liderii partidului și cei ce se îndoiesc de valabilitatea scopului și mijloacelor de construcție a societății socialiste se va tranșa în defavoarea regimului salvator.¹⁰ Unii lideri au înțeles necesitatea preocupării pentru demonstrarea superiorității socialiste nu numai din perspectiva valorii etice a idealului, dar și din dezvoltarea economică avansată care să facă posibilă transpunerea în planul realității a principiilor de funcționare ale comunismului. Liderii inițiali, harismatici vor fi înlocuiți cu lideri cu stil mai potrivit unui om pragmatic decât unuia ce acționează în numele unui erou fondator, schimbare interpretată de mulți sovietologi ca o „birocratizare” a partidului ce trebuia să rezolve sarcini „cotidiene”, cercetători inspirați întrucâtva din tezele clasice ale lui Trotski cuprinse în lucrarea sa „*The Revolution Betrayed*”. Birocratizarea nu s-a produs însă potrivit paradigmei weberiene, ci ca o continuare a fostei administrații în cele mai multe dintre cazuri, ducând la o birocratie patrimonială sau neo-patrimonială. Din multiple cauze, ideile lui Weber ne permit doar o înțelegere relativă a declinului comunismului și anticipează democratizarea regimurilor comuniste. Caracterul anticipativ al acestor reforme decurge din explicația posibilă dată de Weber dezvoltării sau transformării harismei într-un sens antiautoritar. Deși prezintă tensiunile care pot apărea între principiile democratice și cele birocratice, primele bazate pe libertate, iar cele din a doua categorie pe ierarhie, Weber nu reușește să explice natura forțelor ce „împing”

⁹ Milovan Djilas, *The New Class: An Analysis of the Communist System*, Praeger, New York, 1957.

¹⁰ Andrew Janos, *Social Science, Communism and the Dynamics of Political Change*, în *World Politics*, Oct., 1991.

politicul în direcția democratizării sau în aceea a autoritarismului și birocrăției.

Pentru a explica mai bine schimbarea socială a societăților socialiste unii cercetători au recurs la paradigmele modernizării și industrializării. Dar și în interiorul acestora apar probleme legate de lipsa de acord între scopul industrializării și ideologia comunismului timpuriu. Ideea egalității din ordinea socială este asociată cu supraviețuirea într-un mediu ostil ceea ce implică o dialectică exprimată prin faptul că revoluția socialistă urmărește scopuri salvatoare dar, pentru a supraviețui, ea trebuie să adopte politici și strategii ce subminează ideologia acesteia prin apelul la disciplină și organizare, la preocuparea pentru obținerea unei productivități cât mai înalte, productivitate legată de strategii în care raționalitatea formală și calculul concret domină ca tip de orientare a activității în raport cu un scop. Toate acestea diminuează caracterul magic al mântuirii comuniste precum și mobilizarea politică în vederea atingerii scopurilor politice. Utilizarea societală a științei și tehnicii, a tehnologiei nu mai este prezentată ca în interpretările inițiale ca potrivită doar spiritului capitalist al eficienței și profitului, ci într-un context nou în care scopurile formulate în acord cu principiile comuniste ale eliberării omului și a unei calități deosebite a existenței acestuia ar permite folosirea tehnologiei potrivit unei logici socialiste. Cyril Black¹¹, Samuel Huntington¹² și Kenneth Jowitt¹³ văd comunismul nu ca

pe o mișcare ce vizează modernizarea sau construirea unei societăți utopice ci ca pe una care ar reprezenta o parte a unui impuls mondial pentru a crea colectivități sau comunități politice viabile ca răspuns la cerințele funcționale ale supraviețuirii într-un mediu nefavorabil. Oricare ar fi scopul acestor societăți, ele trebuie să-și construiască o economie modernă cu un sistem de valori proprii fără de care statele nu pot opera în lumea contemporană. Noțiunea de harismă va avea în acest caz rolul de a lega scopuri politice și economice cu un proiect unic, organizațional și politico-ideologic care să poată justifica mișcarea de destrămarea a societății tradiționale.

Misiunea harismatică a comunismului nu se oprește la propriile țări, ci are un caracter expansionist, evidențiind prin aceasta unele trăsături militariste ale regimurilor comuniste. Legate de revoluția mondială, aceste tendințe au reprezentat subiectul unor aprige discuții între menșevici și bolșevici; menșevicii cereau, într-o primă etapă, o expansiune militară pentru sprijinirea acelor tipuri de mișcări sociale ce prezentau similități în programele lor cu acelea ale revoluției rusești. Bolșevicii erau campionii determinați ai revoluției mondiale întrucât revoluția rusească avea o semnificație clară numai în legătură cu crearea unui sistem internațional, fără piețe și state capitaliste. Teza revoluției mondiale are o evoluție contradictorie fiind sprijinită în secvențe de tip asincronic de Trotsky, Lenin, Stalin și Buharin.

Evoluția societății socialiste conduce la declinul spiritului salvator harismatic. Perioada post-stalinistă este interpretată ca o îndepărtare de la utopie în gândirea și practicile elitei politice, dar persistă

¹¹ Cyril Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, Harper and Row, New York, 1966.

¹² Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, 1968.

¹³ Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1945-1966*, Berkeley University Press, Berkeley, 1971; de asemenea, *The Leninist Response to National*

Dependency, Research Monograph, nr. 37 Berkeley Institute of International Studies, University of California Press, 1978.

convingerea că această etapă era doar una din multe altele pe calea spre victoria inevitabilă a socialismului asupra capitalismului. Orice pas în direcția preocupărilor economice care să ducă la legitimarea formelor de repartizare comuniste pentru a preveni gravitatea „îngropării idealului harismatic salvator” era o subminare a legitimității întregului proces așa cum era gândit de elita comunistă, era un pericol și un detonator al crizelor unui sistem construit în

opозиție cu raționalitatea normelor legale, constituționale și democratice. Deși s-a crezut că democrația care înseamnă competiție între actori raționali va salva regimul comunist, tocmai ea a fost aceea care a declanșat resorturile promovării unei imagini a individului în opoziție cu spiritul „comunitar” harismatic pe care s-a întemeiat socialismul, determinând destrămarea acestuia în formele sale instituționalizate.